

UDK: 061 (497.5) "1903"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 15. 9. 2005.
Prihvaćeno: 4. 11. 2005.

Osnivanje društva Hrvatski radiša 1903. godine u Hrvatskoj

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ
Red. prof. u mirovini, Zagreb, Republika Hrvatska

Godine 1903. osnovano je društvo za namještanje naučnika u trgovinu i obrtu u Zagrebu, koje je 1913. promijenilo ime u Hrvatski privrednik, a 1917. u Hrvatski radiša. Ta metamorfoza nije nimalo slučajna i ukazuje na teške prilike 1903. kada je gotovo čitava privreda, kako obrt, trgovina tako industrija bila u rukama stranaca te je osnovano društvo skromnog naziva koje se trebalo brinuti da se siromašna, a pametna i zdrava djeca osposobe za dobro obavljanje obrta i vješto vođenje trgovine.

Ključne riječi: banska Hrvatska, Hrvatski radiša, gospodarstvo, naučnici

Početak 20. stoljeća očekivao se s velikim strahom, ali i nadama. Jedni su mislili da će svijet propasti, a drugi su se nadali da je to početak jednog novog doba, mira, rada i ljepote. Ni jedni ni drugi nisu imali pravo. Dvadeseto je stoljeće našim prostorima donijelo mnogo ratnih užasa. A započelo je 1902. u Zagrebu i 1903. u Zaprešiću i Kunovcu, da bi onda završilo ratom 1918. koji je trajao dulje i od Prvog i od Drugog svjetskog rata. Rat koji je pola Hrvatske pretvorio u pustoš.

Razloge tih dubokih poremećaja treba tražiti u nestanku ravnoteže između radne snage i mogućnosti privređivanja. U ovom radu osvrnut ću se samo na 1903. koja je sublimirala u sebi dva uzroka: nacionalnu zapostavljenost domaće radne snage i manjak kapitala koji, iako je nastajao na ovom prostoru, nije ovdje dalje investiran, što je imalo za posljedicu veliko siromaštvo zemlje i bijeg mladih ljudi u zemlje preko mora u potrazi za radom i boljim životom.

Dobrim dijelom mora se ovakvo stanje pripisati dvadesetogodišnjoj vladavini bana Karla (Dragutina) Khuena Héderváryja. Osim što je izgrađeno nekoliko prekrasnih zgrada u županijskim centrima Hrvatske i Slavonije u stilu secesije, nije učinjen nikakav napredak koji bi poboljšao život ljudi, a čin iseljavanja pokazuje njihovo krajnje beznađe. Uslijed bijede na selu naglo se uvećava stanovništvo Zagreba, ali u njemu nema posla (zarade). Od 1869. do 1880. uvećan je broj stanovnika za 43,21%, od 1880 do 1890. za 32,60%, a u razdoblju od 1890. do 1900. taj se broj popeo na 48,91% te grad ima 70.940 stanovnika. Cijeli Zagreb tada ima samo 2.344 obrtničkih i

industrijskih pogona. Treba napomenuti da je čak 1080 pogona bilo bez ikakve pomoćne radne snage, dok je u ostalim nalazilo zaposlenje samo 7.511 radnika.¹ Hrvatska i Slavonija je imala 1900. godine 2,560.903 građanskoga i vojničkog stanovništva. Opće loše stanje u poljoprivredi i nikakav gospodarski napredak plodno su tlo za beznađe i očaj stanovništva.

Bilo je mnogo znakova koji su ukazivali na nužnost reformi u svim segmentima društva. Na selu dolazi do propadanja veleposjeda i do stvaranja ogromnog broja inokosnih seljačkih domaćinstava što je bila posljedica defeudalizacije ali i raspada kućnih zadruga. Na tim domaćinstvima prema lim po opremi, a pregolemim po broju članova, ne može se voditi racionalno gospodarstvo niti pokriti egzistencijalni minimum. Posljedica je kretanje viška stanovništva iz agrara prema gradovima koji mogu ponuditi samo kratkoročni rad na građevnim poslovima, a ne mogu stvoriti trajnu egzistenciju. Uslijed siromaštva sela propada i seoski, ali i gradski obrt. Zabrana cehova 1872. izložila je neprilagođene majstore novim uvjetima rada i tržišta, nesmiljenoj utakmici industrijske robe koja dolazi sa stranim trgovcima iz razvijenijih dijelova Monarhije, ali i s istoka. Naime, Austro-Ugarska Monarhija njeguje dobre odnose s Obrenovićevskom Srbijom pa se srbijanski kapital povezuje sa srpskim u Srijemu i Slavoniji, a svoj novi centar postavlja u Zagrebu.

Zagreb je, naime, upravo na prijelazu stoljeća osim političkog, prosvjetnog, kulturnog i prometnog središta postao i privredni centar Hrvatske i Slavonije zahvaljujući razvoju privatnog bankarstva. To je bila jedina privredna grana koja se mogla razvijati bez dozvole Ugarskog ministarstva trgovine. Godine 1903. u Hrvatskoj je bilo 110 banaka i štedionica, a koncem 1905. godine 130. U gradu Zagrebu bilo je ukupno osam banaka i 12 štedionica. (Tu nije uračunata podružnica Austro-ugarske banke.) Uplaćena dionička glavnica tih novčanih zavoda iznosila je krajem 1905. godine 21,225.000 kruna, što je bilo toliko koliko je 1898. iznosio kapital svih banaka i štedionica u čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji. Ako se uzme u obzir da je novčarstvo pokretač razvoja onda, ipak, ne možemo reći - barem za Zagreb - da je stagnirao. U njemu je bila koncentrirana glavna privredna moć Hrvatske i Slavonije, ali su ti novčani zavodi uglavnom u rukama stranaca, koji daju prednost štednji, a postojeća sredstva usmjeravaju prema trgovini i industriji, a ne prema obrtnicima.² Situacija se izmijenila tek 1907. godine, kada je država počela davati novčane koncesije i Hrvatskoj.

Zemaljska vlada imala je, naime, samo odjele za unutarnju upravu, pravosuđe i bogoštovlje i nastavu. Svaki novi pogon trebao je dobiti dozvolu Ministarstva u Budimpešti, a te su se dozvole davale rijetko i u pravilu strancima, a ne domaćim ljudima. Blizina Mađarske, koja je bila od 1870. povezana sa Zagrebom dobrom željezničkom vezom, omogućila je mnogima da vide da se u Mađarskoj bolje živi i da zemlja naglo ide naprijed, a da

¹ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, Zagreb 1913., tab. I i II., 1., 5.; 500-501.

² *Isto*, 572.

Hrvatska zaostaje. Željeznička pruga do Zemuna, odnosno Beograda, omogućila je da se vidi da se i u Srbiji otvaraju brojni industrijski pogoni i da se njezini mladi ljudi školuju u gospodarskim i tehničkim strukama u velikim centrima Europe. Slično je bilo na jugu Monarhije, gdje je Rijeka pod direktnom upravom Mađarske izrasla u prekrasan i moderan grad.

U Zagrebu tada nema nikakvog napretka. Nema tehničkog, građevinskog, medicinskog, veterinarskog fakulteta, a Šumarska akademija i Gospodarska škola u Križevcima stvaraju srednji kadar podložen stranim stručnjacima. Nema ni srednjih stručnih škola, izuzev Trgovačke akademije, otvorene 1895., i učiteljskih akademija. Međutim, oni mladi ljudi koji su završili školovanje nakon paljenja mađarske zastave u Zagrebu 1895., sada su se vratili u zemlju i našli da se ovdje nije ništa izmijenilo, i da za njih nema mjesta. Zatekli su domaću inteligenciju u materijalnom siromaštvu i u strahu od otpuštanja s posla. Tako je npr. Antun Radić bio otpušten u Osijeku, u Požegi, Varaždinu i Zagrebu samo zato jer se nije slagao s politikom bana Khuena koja je gušila hrvatsku narodnost želeći Hrvatsku pretvoriti u mađarsku pokrajinu. Jedini izvor prihoda, kao slobodnog pisca, bila mu je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, gdje je uređivao akademijin "Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena", primajući mjesečno naknadu od 50 forinti.³ On je pokrenuo 1900. listić "Dom" u kojem je sam napisao većinu članaka i od kojih mnogi ukazuju na potrebu da se povede prava briga o narodnom gospodarstvu i o školovanju mladih ljudi.⁴

Blizak bratu, ali ipak različit, bio je Stjepan Radić. On je završio École libre des sciences politiques u Parizu i nije mogao dobiti nikakvo zaposlenje. Izvori Stjepanova nadahnuća nisu bili samo francuski liberalizam, već i politička teorija koju je stekao u Pragu. Tamo je došao pod snažan utjecaj Tomáša Garriguea Masaryka koji je bio protivnik čeških državnopravnih tradicija te se oslanjao na prirodno pravo svakog naroda na slobodu i samoodređenje, osloncem na brojni češki narod na cjelini.⁵ Mlađi je Radić to prenio ne područje Hrvatske i Slavonije oslanjajući se na seljaštvo koje je u Hrvatskoj činilo 80% stanovništva, ali usprkos tome činilo samo 3% tadašnjega biračkog tijela. Iz seljaštva su niknuli i on i brat, a imali su loša iskustva i s crkvom i s plemstvom i s intelektualnom elitom koja je posve ovisila o ljudima u vlasti koji nisu mislili o Hrvatima kao nekoj posebno izdvojenoj grupi ugarskog dijela monarhije. Tada su u vlasti nisu snažno dominirali školovani ljudi, nego plemstvu i vlastima bliski pojedinci, među koji-

³ Dubravko JELČIĆ, *Politika i sudbine*, Zagreb 1995., 158.

⁴ Vidi: Antun RADIĆ, "Poljodjelske i obrtničke škole", *Dom [Zagreb]*, 1901, *Sabrana djela*, III, 339; "Tuđinci među Hrvatima", Prvi razgovor, drugi razgovor, *Dom*, 1902, *Sabrana djela*, IV, 197 i 211; "Koliko vriedi rieč 'Svoj k svomu'", *Dom*, 1902, *Sabrana djela*, IV, 166; "Prava gospodarska škola", *Dom*, 1902, *Sabrana djela*, IV, 295.; "Zašto su tuđinci svuda gospodari?", *Dom* 1903, *Sabrana djela*, V, 65; "Hoće li skoro biti štogod od nas Hrvata?", *Dom*, 1903, *Sabrana djela*, V, 291; "Dječji posao pri gospodarstvu", *Dom*, 1903, *Sabrana djela*, V, 264.

⁵ Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1995. 75. A. Radić je još 1902. napisao da je potrebno da se seljaci i sami za sebe postaraju. ("Hrvatska seljačka stranka", *Dom*, Zagreb, 1902, br. 5, 70.)

ma su dosta brojni bili Srbi koji su nakon razvojačenja Vojne krajine zauzeli dominantna mjesta u upravi i sudstvu Hrvatske i Slavonije. Sve veći utjecaj i ugled imaju i Židovi koji dolaze iz Mađarske i ostalih dijelova Monarhije te donose sa sobom kapital, ali i iskustva modernog gospodarstva iz najrazvijenijih dijelova Europe.

Braća Radić činili su sve da seljaštvu, što je kod njih pojam identičan s narodom, otvore oči i da mu ukažu na činjenicu da mu spas leži samo u obrazovanju i osloncu na vlastite snage nego i u njegovanju sloge, rada, štednje i samopomaganja. O tome pišu i Antun i Stjepan Radić, svaki na svoj način.

Bilo je i drugih koji su mislili identično. Jedan je od njih bio i dr. Gjuro Arnold,⁶ profesor Stjepanu Radiću na zagrebačkoj gimnaziji (1887./88.). Izgleda da je mladi Radić mogao samo njemu zahvaliti da je, nakon što je 29. travnja 1888. prilikom izvedbe opere "Nikola Šubić Zrinski", uzviknuo "Dolje tiranin Héderváry", mogao s uspjehom završiti razred. Prilikom instalacije za rektora zagrebačkog Sveučilišta (19. listopada 1899.), Arnold je traži da se veća pozornost u nastavi posveti prirodnim znanostima, tj. da se školstvo treba mijenjati i prilagoditi suvremenosti. On se toga načela držao i kao predsjednik Matice hrvatske (1902.-1908.), podržavši tiskanje voluminoznih i značajnih socioloških djela Stjepana Radića u izdanju Matice, a koja su bila nagrađivana iz zaklade Ivana Nepomuka Draškovića.

Dakako narod nije znao zašto je njemu loše, zašto mora napuštati zemlju i zašto u zemlji nema kruha ni rada. Nezadovoljstvo je izražavao na razne načine, uglavnom individualno, ali 1902. počinju se javljati masovni istupi koji izražavaju ksenofobiju, odnosno traže izvan poljoprivrede krivca za višak agrarnog stanovništva.

Tako je 1902. nakon što je u zagrebačkom *Srbobranu* bez komentara pre-tiskan članak Nikole Stojanovića "Srbi i Hrvati", u kome je najavljena borba Srba i Hrvata do "istrage" (uništenja), došlo do devastacije dosta brojnih srpskih trgovina i radnji u Zagrebu. Pokušaj Stjepana Radića da objasni demonstrantima, tom razornom elementu, da pravi krivac njihove nesreće nisu Srbi već Mađari nije imao uspjeha. Pokušao je val demonstiranata usmjeriti prema zagrebačkoj željezničkoj stanici, gdje je upravo bila izgrađena velika zgrada Željezničke direkcije koja je zajedno sa željezničkom stanicom činila mađarski otok u hrvatskom moru. Tu se mogao čuti uglavnom samo mađarski jezik, a sve su se željezničke karte i svi obrasci za slanje robe bili napisani također na mađarskom.⁷

Shvativši da narod ne zna odakle dolaze njegove nevolje, Stjepan Radić objavljuje u Sisku brošuru *Kako ćemo iz našeg zla u dobro*. Knjižica je tiskana kod Janka Dujaka u nakladi od 10.000 primjerka. Kao što se i moglo očekivati, brošura je odmah zabranjena, ali je srećom dobar dio naklade već bio raspačan.⁸ Cijele 1903., kada nije u zatvoru, Stjepan Radić drži skupštine na

⁶ Gjuro Arnold (Ivanec, 24. ožujka 1853. - Zagreb, 22. veljače 1941.) profesor filozofije i pjesnik, ali i nosilac uglednih zaduženja u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, Matici hrvatskoj i zagrebačkom Sveučilištu (dekan i rektor).

⁷ Žandarmerija je spriječila demonstrante da dođu na zagrebački Glavni kolodvor.

kojima govori narodu. Sadržaj Radićevih govora nije isti u svim mjestima. On osluškuje nevolje naroda, kao što je to uvijek radio, pa onda to uvjerljivo prenosi dalje, koristeći se pritom rezolucijama. Na prvom mjestu, u brojnim donesenim rezolucijama, narod je tražio opće izborno pravo, koje je već bilo uvedeno u Austriji, odnosno cijeloj Cislajtaniji. Došlo je do silnog nezadovoljstvo što takovo pravo nije dobila Hrvatska, odnosno sve zemlje koje su činile Translajtaniju. No iznošeni su i drugi problemi. Zanimljiv je rukopis *Osnove rada za gospodarsku, narodnu i političku obranu Hrvatske proti mađarskoj političkoj sili* koji je Radiću očito služio kao podsjetnik za njegove govore 1903. godine te stoga, vjerojatno, nikada nije bio tiskan u cijelosti. Tu Radić piše:

“Danas je u Hrvatskoj jednodušno uvjerenje, da Hrvatska gosp[odar-ski] ne samo nazaduje, nego da i propada, da se dapače gospodarski rastvara, ako motrimo gospodarski život domaćega hrvatskoga i srpskog pučanstva i ako narodno gospodarstvo pregledamo istodobno u svim njegovim granama (u ratarstvu, obrtu i trgovine)... Prirodno je, dakle, da je takvo jednodušno uvjerenje o gospodarskoj, narodnoj i političkoj opasnosti porodilo najprije misao o zbliženju svih hrvatskih opozicionalnih stranaka, da je u jednom dijelu hrvatske i srpske sveučilišne mladeži razvilo do svjesne spoznaje, da je potrebna zajednička obrana i zajednički rad svim Južnim Slavenima i da danas, u ovaj čas, iz toga uvjerenja nastaje težnja, organizovati narodnu obranu u Hrvatskoj u svim područjima misli, rada i života. Sve što je pošteno i patriotično u redovima hrvatskim i srpskim - a to je, hvala Bogu, ogromna većina hrvatske i srpske inteligencije, živo osjeća dužnost i potrebu braniti same temelje narodne egzistencije. Nitko si više ne umišlja, da nam je Jelačić god. 1848. spasio narodnost, a g. 1868. nagodba političku individualnost. [...] Budimo dakle toliko muževni i priznajmo svaki sebi i svi jedan drugomu, da je u opasnosti sama naša narodna egzistencija i da se u istinu imadu braniti sami temelji, sami elementi našega gospodarskoga, narodnoga i političkog života”.

Radić zaključuje da su razlozi za takovo stanje mnogostruki, ali da ne treba kukati i tražiti krivca već da treba pristupiti praktičnom i sustavnom radu. Radić kaže: *“elementarni prirodni zakon jest, da se nijedan živi organizam ne razvija bez povoljnih prilika normalno, t.j. da ne napreduje, ako nema nekoga stepena fizičke jakosti i zdravlja fizičkoga. Politički rečeno znači to: Ni pojedinac, ni narod ne može napredovati bez nekoga minimuma gospodarske sigurnosti ili bez stanovite mjere osobne i narodne slobode. [...]”*⁹ Tekst je nastao vjerojatno potkraj 1902. Dakako, Stjepan Radić, kao agrarist, posvećen isključivo poboljšanju života seljaštva sve gleda kroz seljaštvo, pa čak i onda kada stvara Hrvatski radnički savez (1921). koji je bio organizacija seljaštva. Naime, Savez je trebao poslužiti seljaštvu zaposlenom na sezonskim poslovima u šumama, ciglanama i rudnicima. Radić nikada nije nasto-

⁸ Bosiljka JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. Progoni - zatvori - suđenja - ubojstvo 1889.-1928.*, Zagreb 2003., 82.

⁹ Bogdan KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića*, I, Zagreb 1972., 403-408. Opširnije vidi: M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Stjepan Radić i Kunovečka buna 1903. godine”, *Podravina*, Koprivnica, Vol. 2, 2003., br. 4, 61.

jao povezati interese seljaštva i radništva kroz bolji razvoj izvanpoljoprivredne djelatnosti te tako naći izlaz iz agrarne prenaseljenosti. To je međutim stavio u svoj program dr. Ivan Lorković,¹⁰ koji je od 1902. do 1905. bio urednik osječke "Narodne obrane" u kojoj je objavljen niz članaka uoči i za vrijeme osnivanja *Društva za namještanje naučnika u obrt i trgovinu* (1903.). Zahvaljujući Lorkovićevim člancima saznajemo kako je teklo osnivanje društva. Naziv Lorkovićeva lista u Osijeku i često spominjanje "Narodne obrane" na Radićevim skupštinama tijekom 1903. nisu bili slučajnost. Bila je to organizirana akcija, donekle inspirirana i imenom *Srbobrana*. Dakako, Radić je ostao u domeni seljaštva i poljoprivrede, ali je zato Ivan Lorković otišao dalje. On je 1906. godine, zajedno s Miroslavom Kulmerom, osnovao Hrvatsku pučku naprednu stranku. Program nove stranke, koja je nastala fuzijom bivše Hrvatske stranke prava i Napredne stranke, objelodanjen je 6. rujna 1910. U njegovom VIII. članku stoji da će se stranka posvetiti tome da se postigne proizvodna snaga zemlje i opće gospodarstveno blagostanje naroda, a da će se to postizati, među ostalim, i osnivanjem posebnoga gospodarskog odjela kod Kraljevske zemaljske vlade te izgradnjom sveukupnog gospodarskog školstva. U IX. članku rečeno da je "zadatak hrvatske prosvjetne politike podizati takvu narodnu kulturu, koja će narodnog čovjeka a s njim i cijeli narod usposobljavati za razvoj narodne osebnosti i za utakmicu na svim područjima ljudske civilizacije. Prema tomu zadatku ima biti uređena i javna nastava, koja treba da bude narodna, odgojna, obrazovna, ćudoredno-religiozna i savremena, te ima razvijati umne i tjelesne sposobnosti pojedinaca i s time jačati duševnu i fizičku snagu čitavoga naroda".¹¹ Dr. Lorković, Grga Tuškan, dr. Edo Lukinić, Većeslav Wilder, dr. Živko Bertić, dr. Aleksandar Badaj, dr. Franjo Poljak i dr. Milan Heimrl te točke programa kao da preuzimaju iz programa Hrvatskog Radiša u međuratnom razdoblju. Očito je dozrelo vrijeme da se gospodarstvo reorganizira kroz školovanje mladih ljudi koji bi bili spremni upustiti se u tržišnu utakmicu.¹²

I Radić piše: "Pa ipak je upravo obrt i trgovina ona gospodarska grana, koja zajamčuje najsigurniju privredu i apsolutnu individualnu slobodu. S druge strane traže se baš od zanatlija i trgovaca sposobnosti, kojih n. pr. činovnik ne treba: ustrajan neprekidan rad, energija, poduzetan duh, poznavanje svjetskog tržišta, tuđjih jezika i svih mogućih zakona itd. itd. Velike su to i ponajglavitije rane, koje zaustavljaju naš obrt i trgovinu u svom naravnom razviku, tjeraju nas a privlače tuđinca, koji vješto izrabljuje našu slabost". Josip

¹⁰ Ivan Lorković (1876.-1926.) bio je do 1902. veliki prijatelj Stjepana Radića. Kad se 1899. oženio, Radić je bio gost na njegovom imanju Pristavu kraj Klanjca. Lorković je u studenom 1918. bio jedan od inicijatora Jugoslavenske demokratske lige. Bio je urednik zagrebačkog "Hrvata" i jedan od vođa Hrvatske federalističke seljačke stranke u Kraljevini SHS.

¹¹ "Program nove hrvatske stranke", *Svjetlost*, Vinkovci, 1910., br. 37 (11. rujna), 1.

¹² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Dr. Ivan Lorković, urednik Narodne obrane u Osijeku od 1902. do 1905. Prilog za biografiju", *Zbornik Osječkog muzeja*, Osijek, 2003. Nije zanemarljiva ni činjenica da je i Stjepan Srkulj, jedan od najgorljivijih zajedničara, postao 1932. ministar šuma i ruda. Nije potrebno posebno naglasiti da njegov resor nije imao nikakve veze s njegovom povjesničarskom strukom.

Selak prenoseći ovaj odjeljak iz "Hrvatske misli" (br. 7 i 8 iz 1903.), piše da očito Katolička djetička društva ne zadovoljavaju potrebe i da rad s mladima treba pojačati.¹³ Bio je to neposredan poziv za akciju, jer je već u srpnju 1903., dakle u vrijeme kada ban Teodor Pejačević dolazi na bansku stolicu, proradio Odbor za namještanje djece u obrt i trgovinu pod okriljem Obrtnog zbora, koji posluje u Zagrebu u Ilici 37 i koji je već¹⁴ smjestio 30 djece u nauk.

Milan Marjanović govoreći na zagrebačkoj skupštini 11. ožujka 1903. o pretjeranoj eksploataciji Hrvatske ističe da se "[...] netko može izrabljivati tako dugo, dok ne umre ili se ne digne; mi umreti nećemo i nesmiijemo, preostaje samo, da se dignemo i da vršimo dužnost samoobrane".¹⁵

Godina 1903. je izvanredno važna godina za politička kretanja u Hrvatskoj. U dva navrata dolazi do ustanka u Zaprešiću, jednom u Varaždinu, pa zatim u Križevcima i Kunovcu. Istupa ima i drugdje. Cijela zemlja je uzavrela.¹⁶ Ban Khuen Héderváry morao je u lipnju napustiti Hrvatsku, a kako njegov odlazak ne bi ispaao poražavajući, imenovan je ministrom predsjednikom zajedničke ugarske vlade. Novi ban Pejačević nije proveo bitne izmjene u socijalnoj politici, ali je ipak politika bila liberalnija. Činovnici iz Khuenove ere ostali su i nadalje u uredima. I dalje je postojala prevelika ovisnost o mađarskim ministarstvima gospodarstva, trgovine i financijama. Trebalo se je malo-pomalo i vrlo mukotrпно boriti za realizaciju svake ideje, za svaku promjenu, za svaki progres, pa se upravo u tom razdoblju počelo razmišljati o potrebi osnivanja četvrtog - Gospodarskog odsjeka - u Zemaljskoj vladi Hrvatske i Slavonije. Odsjek je konačno osnovan 1914. godine.

Godina 1903. bila je za Hrvatsku neugodna i stoga što je Austro-ugarska nagodba počela pucati po svim šavovima. Mađarska stranka neovisnosti radi na potpunom odvajanju Ugarske od Beča s time da Hrvatsku smatra sebi podređenim teritorijem. Mađarska traži reviziju Austrijsko-ugarske nagodbe u smislu dobivanja vlastite vojske i još većih ovlasti u sklopu bankarskog sustava. Hrvatska se tada našla u stisku između diplomatske borbe Beča i Budimpešte te sve jače Srbije na istoku, koja je 1903. zamjenom obrenovićevske dinastije karađorđevićevskom pokazivala tendencije ne samo jačanja već i širenja kroz gospodarsku i kulturnu infiltraciju, naročito na područje Srijema i Slavonije te Italije koja je zahvaljujući talijanskom jeziku koji je bio službeni u Dalmaciji, također pomišljala na zaposjedanje istočne obale Jadrana i direktno spajanje Dalmacije s Italijom, pozivajući se pritom na povijesno pravo bivše Mletačke republike. Bez Međimurja i Bačke,

¹³ Josip SELAK, "Odgoj trgovačkog i zanatskog podmlatka", *Narodna obrana* (dalje: NO), Odsjek, 1903., br. 150 (4. VII.), 1.

¹⁴ NO, 1903., br. 158 (14. VII.). Upućen je poziv obrtnicima i trgovcima, ali i roditeljima djece, da prijave svoje želje, s time da će se primati u nauk samo dobra i valjana djeca.

¹⁵ Milan MARJANOVIĆ, *Hrvatski pokret 1903., Opažanja i misli na pragu novoga narodnog preporoda 1903.*, I-II, Dubrovnik 1903.-1904.; Janko IBLER, *Hrvatska politika u god. 1903. do 1913.*, Zagreb 1914.; Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodi pokret 1903/1904*, Zagreb 1961. (P.o. iz RAD-a JAZU, sv. 321 i 323.)

bez Dalmacije (Cislajtanija), izložena snažnim stranim utjecajima, banska je Hrvatska, čak i nakon spajanja vojne i civilne Hrvatske, bila ugrožena kao posebni politički entitet. Njezino gospodarstvo imalo je služiti drugima, njezine financije nisu bile u njezinim rukama, njezine prometne veze su rastrgane, a Zagreb teškom mukom osvaja i zadržava položaj multifunkcionalnog centra.

U takovim je uvjetima trebalo izgraditi taktiku samoobrane. Nju su predlagali braća Radić, Milan Marjanović i mnogi drugi, ali i katoličko svećenstvo koje je vidjelo kako se Beč, Budimpešta, ali i Srbija bore za Bosnu i Hercegovinu i njezina prirodna bogatstva. Trebalo se organizirati. Svećenstvo je to također shvatilo kao nužnost. Svećenstvo od toga nije bježalo. Rad treće katoličke sekcije na Prvom hrvatskom katoličkom sastanku (1900.) bio je posvećen socijalnim pitanjima, a pored glavnog moderatora te sekcije profesora narodne ekonomije na zagrebačkom Sveučilištu Jurja Vrbanića govorio je i dr. Gjuro Arnold o važnosti socijalnog pitanja. Međutim rad je sekcije bio previše usmjeren prema seljaštvu. Samo je četvrta točka rezolucije govori o radništvu. Gledajući u cjelini rezolucija je tražila očuvanje sklada među društvenim klasama i njegovanje rada i štednje. Potreba o obrazovanju radnika ušla je na kraj četvrte točke rezolucije, ali se tražila samo edukacija radnika u vjersko-moralom smislu. U točki pet istaknuto je da mali obrtnici moraju biti zaštićeni od neloyalne konkurencije te da stoga obrtništvo treba organizirati. Da bi se to postiglo obrtnici trebaju biti marljivi, štedljivi i raditi na usavršavanju u vlastitu umijeću, razvijajući skrb za naučnike, pa i zanatske škole.¹⁷ Odmah nakon završetka katoličkog sastanka u Zagrebu se 1901. osniva Hrvatska poljodjelska banka koja daje kredite i seljaštvu. U njezinom upravnom odboru sjedio je A. Radić, odnosno kasnije njegov brat Stjepan.¹⁸

Međutim, odluke donesene na sastanku nisu se ostvarivale onako kako je to bilo zamišljeno. Rizik poslovanja sa seljaštvom koje je teško dolazilo do novca prodajom svojih proizvoda, usmjerilo je čak i jednu poljodjelsku banku da počne poslovati na isti način kao i druge banke. Niže svećenstvo, koje je najbliže narodu, uviđa da brojne seljačke obitelji s više djece ili premalo zemlje ne mogu preživjeti te da se proletariziraju i odlaze u gradove gdje rade kao nekvalificirana radna snaga i brzo propadaju. Sve je to ugrožavalo hrvatsko seljaštvo, osobito ono u pasivnim krajevima Like, Primorja, ali i Hrvatskog zagorja. Isto tako se vidjelo da isti problem muči i Bosnu.

¹⁶ Za događaje u Zaprešiću vidi: *Zaprešićki zbornik 1993.* (Rezultati istraživanja Stjepana Laljaka.) Za kunovečku bunu vidi: Dragutin FELETAR, *Dva seljačka bunta*, Čakovec 1973.; ISTI, *Povijest Kunovca*, Kunovec – Koprivnica 1993.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Stjepan Radić i kunovečka buna 1903. godine", *Podravina*, Koprivnica, 2/2003., br. 4, 57-74.

¹⁷ Stipe TADIĆ, "Rađanje socijalnog katolicizma u Katoličkoj crkvi u Hrvata", u: *Hrvatski katolički pokret*, Zbornik radova (ur. Zlatko Matijević), Zagreb 2002., 222., 224. i 225.

¹⁸ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Hrvatska poljodjelska banka i hrvatsko selo (1901.-1946.)", u: *Hrvatski katolički pokret*, 198. Potpisnik poziva za upis dionica bio je dr. Ante Radić. Stjepan Radić i Josip Predavec bili su članovi uprave sve do 1921., kada su se potpuno razišli imajući već i prije različita mišljenja o načinu kreditiranja seljaštva.

Nije stoga čudo što je realizacija ideje o osnivanju jednog društva koje bi se brinulo za školovanje mladog kadra niknula u Bosni u Sarajevu, gdje je već 1903. osnovano društvo Napredak, koje se brinulo za školovanje bosansko-hercegovačkih Hrvata u domaćim ali i stranim školama, pogotovu ako se radilo o proizvodnim i trgovačkim zanimanjima.¹⁹

U Hrvatskoj je dulje vremena radio svećenik dr. Luka Senjak, koji je postao i vojni kapelan te je vidio neukost mladića koji su došli služiti vojsci.²⁰ Podrijetlom iz Bosne, on je vidio probleme siromašnih seljačkih obitelji s mnogo djece ili premalo zemlje. Radeći u Srijemu i Slavoniji, uvidio je opasnosti koje su prijetile sve jačim naseljavanjem mađarskih obitelji na tom području i širenjem njemačkih naseobina. Obje su ove etničke zajednice otvarale svoje škole i isključivale hrvatski jezik iz uporabe. Dapače, Nijemci i Mađari su školovali djecu u svojim matičnim zemljama. Isto su radili i Srbi. Postojala je jaka tendencija da se srpska djeca školuju u srpskim školama. Preko organizacije Srpski privrednik, osnovane 1897., koja je imala oslonac u Srpskoj banci u Zagrebu, omogućivano im je otvaranje trgovine i obrtâ te su na taj način potiskivali Hrvate iz tih djelatnosti.²¹ I Židovi su imali svoje posebne škole. Njihov postotak u trgovačkim akademijama u zemlji te doškolovanje u inozemstvu bio je izvanredno visok.

Dakako o tome se nije mnogo pričalo ni pisalo, no onaj tko je gledao što se događa u Hrvatskoj mogao je zapaziti tu pojavu i njezino neprestano jačanje. U Hrvatskoj se sve manje čuje hrvatski jezik u trgovini i obrtu te su za hrvatsku djecu ostajala samo najslabije plaćena zanimanja. Naravno, uzrok je tome uglavnom bio u nedostatku njihovog školovanja u praktičnim zanimanjima i nemogućnosti da budu konkurentni onima s višim kvalifikacijama te znaju strane jezike i imaju iza sebe obiteljski ili bankovni kapital.

Osobito je omladina bila žrtva masovne nezaposlenosti. Osjećaj opće besperspektivnosti gušio je i one malobrojne iz redova hrvatskih privrednika koji su se uspjeli održavati na tržištu. San o odlasku u svijet, daleko od tužne zbilje u vlastitoj zemlji sve je češći.

Poznata je činjenica da društvo koje bi u svom imenu imalo hrvatski predznak nije moglo dobro poslovati. Prva hrvatska štedionica dobila je to ime 1846., Matica hrvatska 1874., ali za vrijeme bana Khuena takovih primjera više nije bilo. Tek 1908. nastaju nova društva s hrvatskim imenom (Savez hrvatskih obrtnika). Stoga su oni koji su zasnovali novo društvo odlučili da se društvo nazove *Društvo za namještanje naučnika u obrt i trgovinu u Zagrebu*. Osnivači su bili trgovci i obrtnici. Dana 6. travnja 1903., dakle u doba velikih nemira, okupilo se u Zagrebu 11 obrtnika koji

¹⁹ Društvo "Napredak" objavilo je dvije monografije o svom radu. Vidi: Hrvoje ŠAPINA, *Stoljetnica Napretka*, Sarajevo 2002.

²⁰ Luka Senjak rosio se u Komaricama kraj Dervente, 22. svibnja 1855., a umro je u Račinovcima kraj Gunje na Šavi, 22. srpnja 1929. Od 1903. do 1905. te od 1921. do 1926. jedan od glavnih organizatora Hrvatskog Radiše u Hrvatskoj. Godine 1935. podignut mu je spomenik u Račinovcima. (*Hrvatski radnik*, Zagreb, 1935., br. 9 (17. IX), 101.)

²¹ Vidi: Mato ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod 2001.

su utemeljili Osnivački odbor Hrvatskog društva za namještenje naučnika u obrt i trgovinu u Zagrebu. Za predsjednika Odbora izabran je Mato Ilijašević, župnik crkve sv. Petra u Zagrebu, za potpredsjednika umirovljeni potpukovnik Luka Starčević, za tajnika Nikola Ratković, a za odbornike: Dragutin Vasić, Stjepan Široka, Filip Jovanović, Aleksander Penić, Fran Saridja i Franjo Hrustić.²² Društvo raznoliko ali dobro sastavljeno, jer su svi bili vrlo aktivne društvene ličnosti. Samo je društvo osnovano 17. listopada 1903. godine, dakle u vremenu kada se Hrvatska nakon dolaska novog bana pomalo smirivala. Inicijativni odbor se sastao ponovno u srpnju 1903. kada je dolaskom grofa Pejačevića na Khuenovo mjesto stvorena liberalnija klima za osnivanje novog društva. Tom su prilikom analizirana Senjakova pravila i poslana na odobrenje Zemaljskoj vladi. Već se 3. kolovoza 1903. dobilo provizorno odobrenje za rad društva. O tome je izvjestio Inicijativni odbor zainteresirane 3. rujna 1903. u zagrebačkoj gostionici "Janje". Razgovaralo se i o novom upravnom odboru. Dotadašnji članovi Inicijativnog odbora, tj. Mato Ilijašević i Luka Starčević potvrđeni su kao predsjednik i potpredsjednik. Deseteročlani Upravni odbor objavio je poziv u kome je, među ostalim, stajalo: *"Poznata je činjenica da su kod nas Hrvata dvie najvažnije gospodarske struke, obrt i trgovina, do sada na slabu stepenu razvoja. Da se pak podignu, valja čestito naobražena podmladka, koji se može dobiti jedino naukom i uzgojem u strukovnom zvanju. Do sada niti su roditelji znali kamo s djecom a niti obrtnici i trgovci od kuda da dobiju naučnika, jer se Obrtni zbor nije bavio posredovanjem"*.²³ Radne prostorije novog društva bile su smještene u Jurišićevoj ulici br. 5, odnosno kasnije u istoj ulici na broju 24, gdje je bio "bankarski City" Zagreba. Zanimljivo je da je većina zagrebačkih banaka poduprla društvo. Društvo je već do kraja 1903. uspjelo namjestiti u nauk oko 708 naučnika, a društvena je imovina, krajem 1904. procijenjena na 16.372 kruna.²⁴

Društvo je u svojim počecima bilo vrlo skromno, bez ikakve pomoći od strane države, organizirano isključivo na načelu samopomoći. Međutim, ono već u ožujku 1904. ima 29 organizacija izvan Zagreba: Bjelovar, Bakar, Brod na Savi, Bosanski Brod, Đakovo, Glina, Ilok, Jaska, Koprivnica, Karlovac, Krapina, Križevci, Sremski Karlovci, Kukujevcu, Srijemska Mitrovica, Ogulin, Osijek (Gornji grad), Osijek (Donji grad), Petrinja, Petrovaradin, Požega, Sisak, Senj, Sušak-Rijeka, Samobor, Vinkovci, Vukovar, Zlatar, Zemun.²⁵ Zastupljena je, dakle, čitava Hrvatska s time da se broj povjereništava i radnih odbora stalno mijenjao, jer je mnogo ovisilo o voljnosti i spremnosti lokalnih snaga da se uključe u ovaj mukotrpan posao za koji se nikad nije znalo kako će završiti. U 1904. Društvu se ponudilo za nauk 1.189 djece,

²² "Iz povijesti Hrvatskog Radiše", *Jutarnji list*, Zagreb, 1923., br. 312.

²³ "Poziv", *NO*, 1903., br. 203 (7. IX.), 4. Članarine su bile male. Trebalo je plaćati samo jednu krunu mjesečno, a utemeljitelji 100 kruna podijeljenih u 20 mjesečnih rata.

²⁴ *NO*, 1904., br. 291 (20. XII.), 3. Budući da arhiva Hrvatskog Radiše nije sačuvana, a do 1919. društvo nema svog glasila, služim se podacima objavljenim u sekundarnim izvorima.

²⁵ *NO*, 1904., br. 59 (11. III.), 2.

ali je bilo svega 900 poslodavaca (obrnika i trgovaca) koji su te godine bili voljni uzeti djecu u nauk. Siromaštvo obrtnika kao i traženje djece određenih profila dovela su već u samom početku do selekcioniranja, odnosno do velikog posla upravi Društva koje je moralo procijeniti je li određeni mladić sposoban za neko zvanje. Vodstvo Društva je u lokalnom tisku donosilo vijesti o samom Društvu, odnosno upućivalo pozive svećenicima i učiteljima da evidentiraju djecu koja bi htjela ići u nauk, kao i poziv obrtnicima da prihvate zainteresiranu djecu.²⁶

Za vrijeme vladavine Hrvatsko-srpske koalicije Društvo nema podršku vladajuće elite, jer je prevladavalo mišljenje da je društvo isključivo katoličko i hrvatsko s obzirom na činjenicu da su u prvoj fazi njegova ustrojavanja svećenici imali vodeću ulogu. Naime, 1905. u zagrebački je odbor Društva ušao kanonik Prvostolne crkve u Zagrebu msgr. Stjepan Korenić. No, osim njega član je postao i starješina *Hrvatskog sokola* dr. Lav Mazzura. Društvo je uspostavilo vrlo dobre veze s bosanskim "Napretkom". Dogovoreno je da će zagrebačko društvo primati u nauk u Zagrebu i djecu iz Bosne.

Ekskluzivno obilježje Društva kao hrvatskog i katoličkog kasnije je ublaženo. U svakom slučaju pravaški ili, točnije rečeno, ekskluzivno hrvatski orijentirani članovi Društvu nemaju dominantnu ulogu.²⁷ Društvo je poslovalo s većim ili manjim uspjehom, promijenivši ime 1913. u *Hrvatski privrednik*, a 1918. u *Hrvatski Radiša*, što je bio privlačan naziv.²⁸ Organizacija se širila u zemlji i u inozemstvu, a kroz članarine, stanarine, pomoći, darove, štednju i na druge načine stvoreno je najveće hrvatskog društvo po kapitalu, sa dva zakladna doma u Zagrebu, Središnjim domom i internatom.²⁹

²⁶ NO, 1904., br. 238 (17. X.), 2.

²⁷ Ivo Politeo je 1919. pozvao građane da se uključe u rad Društva koje je tijekom rata preuzelo pomaganje naučnika koji su se zaposlili u nauk preko Srpskog privrednika jer je to društvo potpuno obustavilo svoje djelovanje tijekom rata. (Ivo POLITEO, "Radišin tjedan", *Jugoslavenska Njiva*, Zagreb, 1919., br. 34, 544.)

²⁸ Ime "Radiša" bilo je već vrlo poznato u Zagrebu. Ono je bilo sinonim za marljivog i pametnog čovjeka, koji uz pomoć Boga ostvaruje dobar život. Fran Novljan je u svojem predavanju 9. studenog 1919. naglasio da je riječ "radiša" neprevodljiv na druge jezike, jer to nije rob rada kao radnik, već je to djelatnik koji radi svojom slobodnom voljom, iz zadovoljstva, s veseljem i srećom. "Radiša" je prema Novljanu i gradski radnik, ali i seljak i đak i učitelj. To je svatko koji svoj posao obavlja rado i uz oduševljenje. (*Radiša*, Zagreb, 1919., br. 1-2 /25. XII./, 2.) No još 1875. u Senju je počeo izlaziti Polićev list "Radiša" pa je izgleda taj termin bio tamo češće korišten. I dalmatinski političar Mihovil Pavlinović preveo je 1873. djelo društvenog reformatora Samuela Smilea "Self-help" pod naslovom "Radišu Bog pomaže". Svakako je zanimljivo da iz tog naziva potječe i "Radišina" lozinka "Radišu i Bog pomaže", iako se Pavlinovića ne spominje. Godine 1902. počeo je u Zagrebu Antun Scholz tiskati list "Radiša", koji je na naslovnoj stranici imao lozinke "Gospodarskim preporodom k slobodi", "Radišu i Bog pomaže" i "U radiše svega biše, u štediše još i više". Zanimljivo je da je društvo *Hrvatskog Radiše* koristilo upravo te parole iako se A. Scholz nikada nije nalazio u vodstvu Društva.

²⁹ *Hrvatski Radiša* se cijelo vrijeme svoga postojanja razvijao i širio. Osobito se polagalo važnost na izgradnju društvenih zgrada. Godine 1926. izgrađen je prvi zakladni dom južno-američkih Hrvata u Radišinoj ulici (u doba socijalizma ul. Božidara Adžije) i Borninoj ulici (ranije Solovljevljevoj). Dom sjevernoameričkih Hrvata podignut je u Zvonimirovoj ulici

U radu Hrvatskog radiše tijekom njegovog djelovanja mogu se iskazati sljedeća najvažnija razdoblja:

U prvom, od 1903. do 1918., društvo se konstituiralo i iskazalo svoje namjere i cilj, ali je postalo i prepoznatljivo kao društvo Hrvatski privrednik, odnosno Hrvatski radiša kao posrednik u namještanju siromašne djece u perspektivne obrte i trgovinu.

U drugom razdoblju Hrvatski radiša, preko lista "Radiša" (1919.-1922.), odnosno *Hrvatski radiša* (poslije 1923.), razvija uz pomoć svih privrednika u Hrvatskoj svoju aktivnost vrlo široko, jer preuzima i ulogu Zagrebačkog zbora te organizira izložbe i sastanke na kojima se raspravlja o gospodarskoj ulozi Hrvatske. Radiša u tom vremenu djeluje umirujuće i obnavlja nadu u perspektivnu budućnost zahvaljujući koncentraciji domaćeg kapitala i radne snage.

U trećem razdoblju radišino vodstvo od 1924. do 1929. - zbog novčane politike jugoslavenske države - traži pomoć od iseljenih Hrvata u obje Amerike. Tom pomoći započeta je gradnja zakladnih zgrada i Središnjeg doma. Svojom dobrom organiziranošću Radiša postaje gotovo neuništiv, jer se potpuno oslobodio svake ovisnosti o državi. Društvo šalje mlade na izobrazbu i u inozemstvo.

U četvrtom razdoblju od 1929. do 1935. godine ojačana je materijalna moć Hrvatskog radiše zahvaljujući osnivanju Zadruga za štednju, kredit i osiguranje. To ga čini sposobnim da uspješno prebrodi teška vremena velike svjetske gospodarske krize. Uslijed krize "Radiša" je donekle umanjio svoju primarnu zadaću, tj. kvalitetno školovanje mladih kadrova u zanimanjima koja se traže (npr. elektromehaničarska struka).

U petom razdoblju od 1935. do 1941. dolazi do povezivanja Hrvatskog radiše s Mačekovom Hrvatskom seljačkom strankom, a to ima za posljedicu školovanje izvjesnog broja mladića u poljoprivrednim zvanjima, ali i do povezivanja s Trećim Reichom preko predsjednika Milana Prpića, odnosno Göringa, što je imalo neugodnu posljedicu oponašanja njemačkih uzora.

U šestom razdoblju od 1941. do 1945. vodstvo Hrvatskog radiše smatra da može preuzeti hrvatsko gospodarstvo preko svojih kadrova. Ono postaje samo produžena ruka vlade Nezavisne Države Hrvatske oponašajući korporativistički nacional-socijalistički sustav. Osim toga ono stavlja svoje kadrove u službu države koja je oduzela tvornice i poduzeća Židovima i Srbima te ih predala u ruke ustaškim dužnosnicima. Pored toga vodstvo pribavlja radnu snagu za državne tvornice kakav je bio Bata u Borovu, Varteks u Varaždinu i Tvornica mesa u Šidu te neki drugi pogoni koji se koriste radišnim pitomcima. Ovakav odnos vodstva društva i Pavelićevih vlasti dovodi do likvidacije društva u svibnju 1945. i gotovo posvemašnog uništenja nje-

---

(ranije ul. Socijalističke revolucije). Središnji je dom podignut između spomenuta dva doma u dvorištu. Dom u Zvonimirovoj ulici imao je internat i prostorije za "Zadregu za štednju, kredit i osiguranje". Društvo je preuzelo i tvornicu pasta u Heinzelovoj ulici, ali i mnoge druge poslove.

govog bogatog arhiva. Rad u ovom zadnjem razdoblju je i razlog zaborava onog što je bilo vrijedno u njegovu radu.

I na kraju: zašto je društvo osnovano upravo 1903 godine? Prvi razlog je svakako odlazak bana Khuena Héderváryja i određena nada u liberalnije odnose u društvu koji će omogućiti poboljšanje položaja širih slojeva naroda. Znalo se da će mađarski pritisak morati malo popustiti kako se ne bi nastavili nemiri koji su ugrožavali ne samo odnose Mađara i Hrvata već i sistem ravnoteže uspostavljen sklapanjem Austro-ugarske nagodbe (1867.). Popis Pravila društvenih organizacija u Hrvatskom državnom arhivu pokazuje da je još i 1903. odobren rad vrlo malog broja društava.³⁰ Osnivanje Društva za namještanje naučnika u trgovinu i obrt čini prekretnicu, jer se u Zagrebu, a vjerojatno i u cijeloj Hrvatskoj, osnivaju nove društvene organizacije različite namjene.³¹ Godina 1903. značila je oslobađanje od kombiniranog političko-gospodarskog pritiska. Zato je moguće shvatiti da je 1904. došlo i do riječke odnosno zadarske rezolucije. I cenzura je manja, pa je i sloboda tiska veća, a mogućnost povezivanja oporbe slobodnija. Javlja se mnoštvo novih ideja, poticaja i održavaju se brojni sastanci i okupljanja koji tijekom 1904. dobivaju naziv "skupštinski pokret".

Kroz Hrvatskog radišu je tijekom njegovog postojanja prošlo 22.000 pitomaca koji su postali sposobni obrtnici, trgovci i kvalificirani radnici. Pokazan je put koji je zacrtan 1903. godine – "Prosvjetom k slobodi". Dakako, gospodarskoj slobodi odnosno jačanju privrednika iz redova najbrojnijeg naroda u Hrvatskoj i Slavoniji, jer ne vjerujem da je u tom vremenu 1903. razmišljano o političkoj slobodi izvan okvira velike i moćne Austro-Ugarske Monarhije.

Hrvatski radiša je primjer kako se može stalnim radom mnogo toga ostvariti. Da vodstvo nije bilo preambiciozno, odnosno politički izmanipulirano, to društvo ne bi imalo mrlju koja mu je godinama onemogućavala da s ponosom ističe da su se njegovi pitomci uzdigli zahvaljujući radu Društva i njegovom brigu za njihovo školovanje i napredovanje u onim obrtima koji su bili potrebni privredi u Hrvatskoj. Za osnivanje Društva bili su zainteresirani svi domaći privredni krugovi. Vodili su ga učitelji, niže svećenstvo, općinski činovnici i domaći gospodarstvenici, a pomagali su ga i Židovi. Ono je sve do 1939., odnosno 1941., bilo politički neutralno. Cilj društva bio je imati što veći udio u gospodarstvu Hrvatske, ali na osnovi konkurentnosti, vještine i znanja koje su mogli steći u zemlji i izvan nje.

³⁰ Godine 1903. u Popisu pravila društvenih organizacija nalaze se pravila samo sedam društava: Čitaonica Hrvatskog zemaljskog kazališta, Uboškog doma, Merkura, Izraelskog hrvatskog literarnog društva, Matice hrvatske, Pripomoćno i pomoćničko radničko društvo i Društvo poštanskih i brzojavnih činovnika. (Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Katalog Pravila društava u Hrvatskoj, 1903. godina.). NO, valja napomenuti, da to uglavnom nisu nova društva nego se radilo o promjenama pravila već od ranije postojećih.

³¹ U 1904., prema istom popisu, zabilježeno je u Zagrebu 26 pravila, 1905. godine 21, 1906. i 1907. 33. U doba banovanja Pavla Raucha broj društava opet je pao ispod 17.

SUMMARY

THE FOUNDING OF THE SOCIETY OF CROATIAN LABORING
MEN IN 1903 IN CROATIA

The Society of the Croatian Laboring Men was established in the fall on 1903 to help find work for students of commerce and the trades. It changed its name to the Croatian Worker in 1913. During the second last year of the war, 1917, it received its final appellation, the Croatian Laborer. The need to reorganize the education of children, directed until then largely to unproductive careers, was obvious even before then. Gjuro Arnold, the Dean of the Faculty of Philosophy in Zagreb, Stjepan Radić, Milan Marjanović, and many others argued for the importance of making the Croatian economy competitive with other lands, otherwise they feared that Croatia might not only fall behind but entirely disappear.

Since the good intentions of the Catholic Church were not successful, Zagreb tradesmen, merchants, clergy and leading citizens met in 1903 to form a Society for the placement of students in commerce and trades, hoping to become an intermediary between the employer and the employee and in this way utilize the principle of self-help to achieve social and economic progress in Croatia. Even in its first years, the Society enjoyed tremendous success. This continued right up until 1945, when due to the mistaken politics of the Second World War, but also the formation of a government by Yugoslavian Communists, the Society was shut down.

Key words: Banal Croatia, Society of the Croatian Laboring Men, national economy, apprentices in commerce and trades